

Wiktor Węglewicz

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

WYBRANE PROBLEMY Z DZIEJÓW KOŚCIOŁA POD WEZWANIEM ŚW. IDZIEGO W PTKANOWIE

Tematem rozdziału są wybrane problemy z dziejów kościoła pw. Świętego Idziego w Ptkanowie. Świątynia ta, znajdująca się w bardzo niewielkiej odległości od Opatowa, jak dotąd nie doczekała się nawet jednego artykułu przedstawiającego jej historię (istnieją, co prawda, fragmenty jej poświęcone, rozproszone w kilkunastu publikacjach, lecz ograniczają się one raczej do ogólnych stwierdzeń). Artykuł ten ma więc na celu przedstawienie niektórych zagadnień z jego dziejów, aby czytelnik mógł zapoznać się z fragmentami historii kościoła. Z kilkusetletniej historii wybrano do omówienia początki świątyni (bardzo tajemnicze i słabo uchwytnie w źródłach) oraz stan i wyposażenie kościoła od końca XVIII do końca XIX wieku.

Zagadnienie genezy powstania ptkanowskiego kościoła i jego dziejów we wczesnym średniowieczu należy do bardzo trudnych z powodu praktycznego braku źródeł. Bez wątplenia można stwierdzić, iż kościół ten ma metrykę sięgającą wczesnego średniowiecza. Nie zachowała się jednak, i raczej nie zostanie odnaleziona, informacja o dacie założenia świątyni oraz o jej fundatorze. Dokument fundacyjny kościoła nie jest znany. Nie wzmiankują

go późniejsze źródła; praktycznie pewne jest, iż nigdy nie istniał¹. Wiadomości źródłowe otwiera informacja pochodząca dopiero z XIV wieku. W 1325 roku Stefan, proboszcz kościoła, zapłacił papieskiemu poborcy podatków Andrzejowi z Veroli grzywnę srebrną i trzy skojce². Wzmianki są lakoniczne, w swej treści dotyczą jedynie spraw finansowych, lecz dają nam pewne potwierdzenie istnienia kościoła.

Czy jednak założenie nastąpiło dopiero w XIII lub XIV wieku? By odpowiedzieć twierdząco lub przecząco na tak postawione pytanie, należy przedstawić i zweryfikować kilka hipotez.

Pierwsza hipoteza – kościół został założony pod koniec XIII lub na początku XIV wieku. Za tą hipotezą przemawia fakt, iż obecna budowla kościoła pochodzi właśnie z tego okresu (powstała przed połową XV wieku, bowiem Jan Długosz stwierdza istnienie murowanego kościoła³. Według historyków sztuki istniejącą obecnie budowlę należy datować na przełom XIV i XV wieku)⁴, jak również wymieniony wyżej spis świętopietrza, w którym po raz pierwszy pojawia się parafia ptkanowska. Przeciw hipotezie przemawia kilka faktów. Przede wszystkim wezwanie św. Idziego, związane z szerzeniem jego kultu przez Władysława Hermana, jego żonę Judytę oraz Bolesława Krzywoustego, a więc o wiele wcześniejsze. Ponadto, wymienienie przez Jana Długosza kościoła ptkanowskiego jako fundacji monarszej lub możnowładczej (o czym niżej) oraz brak pewności co do tego, iż obecnie stojąca budowla była pierwszą na tym miejscu. Można przypuszczać, że znajdował się tu wcześniej budynek drewniany, a może także i wcześniejszy murowany. Nie da się tego jednoznacznie stwierdzić bez przeprowadzenia badań

1 Z okresu XI i XII wieku znanych jest bardzo mało dokumentów, a funkcjonowanie dokumentu w stosunkach wewnątrzpaństwowych rozpoczyna się dopiero od połowy XII wieku. Szerzej: T. Jurek, *Początki dokumentu polskiego*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2016, s. 70–71.

2 Należy nadmienić, iż podatek ten był odprowadzany również w kolejnych latach (kościół opłacił świętopietrze również w latach 1335 i 1336). *Acta Camerae Apostolicae*, volumen I, 1207–1344, red. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 158, 377, 388 (*Monumenta Poloniae Vaticana*, 1).

3 Zob. J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 2, Cracoviae 1863, s. 498.

4 Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, z. 7: *Powiat opatowski*, Warszawa 1959, s. 55.

archeologicznych, które są w tym przypadku konieczne. Zwrócić należy jeszcze uwagę na dzwonnice (dawniej bramę wjazdową). W jej ścianę wmurowane są wtórnie elementy kamieniarki gotyckiej: dwie głowy⁵, lew (?) oraz niezidentyfikowane przedstawienia. Czyżby pochodziły one z poprzedniej murowanej świątyni?

Druga hipoteza – kościół został założony w końcu XI lub w pierwszej połowie XII wieku. Za wczesnym datowaniem świątyni przemawia przede wszystkim jej wezwanie – św. Idziego. Jego kult został, jak już wspomniano, wprowadzony do Polski przez Władysława Hermana i jego żonę Judytę, którzy wstawiennictwu świętego zawdzięczali narodziny syna Bolesława⁶. Krzywousty kontynuował fundowanie świątyń poświęconych św. Idziemu. Historycy (Teresa Dunin-Wąsowicz oraz Józef Dobosz) przyjmują, iż kult świętego był zorganizowany wokół dynastii, a jego rozprzestrzenianie należy łączyć z dworem książęcym oraz najbliższymi współpracownikami monarchy⁷. Podkreśla się również, iż Herman był ogólnie przychylny rozwojowi budownictwa sakralnego także poza najważniejszymi ośrodkami państwa⁸. Czy to więc z czasów tego księcia pochodzi ptkanowska świątynia? Istnieje kilka, niestety dość wątplych, poszlak na to wskazujących. Po pierwsze, Jan Długosz umieszcza pod rokiem 1086 wiadomość o fundowaniu przez Hermana oraz jego rycerzy kościołów w Tarczku, Ptkanowie, Kłodawie, Kcyni, Krobii, Czerniejowie, Giebułtowie i Zborowie⁹. Drugą poszlaką jest wzmianka zamieszczona w inwentarzu z 1888 roku¹⁰. Część dawniejszych badaczy również opowiadała się za tą hipotezą. Karol Maleczyński spośród 19 kościołów noszących wezwanie św. Idziego dziewięć przypisywał czasom Władysława Hermana; wśród nich był także Ptkanów¹¹. Jego wywody

5 Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, dz. cyt., s. 55.

6 Zob. J. Dobosz, *Monarcha i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, *Poznań* 2002, s. 159–160.

7 Zob. J. Dobosz, *Monarcha*, dz. cyt., s. 183.

8 Zob. K. Benyskiewicz, *Władysław I Herman książę Polski 1079–1102*, *Kraków* 2014, s. 223.

9 Zob. J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 4, *Warszawa* 2009, s. 187.

10 Zob. Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu (dalej: AD Sandomierz), Akta parafii Ptkanów 1848–1983, k. 91.

11 Zob. K. Maleczyński, *Bolesław III Krzywousty*, *Wrocław* 1975, s. 262–263.

były wszakże oparte na źródłach pochodzących głównie z XIV i XV wieku, w związku z tym obarczonych dużym prawdopodobieństwem błędów¹². Dysponujemy więc niewieloma informacjami, które w dodatku nie są zbyt przekonujące. Przekaz XIX-wieczny mógł pochodzić właśnie z dzieła Długosza, a nie być materiałem niezależnym, opartym na tradycji miejscowej. Z kolei kronikarz sam prawdopodobnie wiedział niewiele o początkach Ptkanowa, bowiem w swoim dziele pod rokiem 1144 umieścił zupełnie inną informację (o niej niżej). Przypisywanie świątyni Hermanowi można ze sporą dozą prawdopodobieństwa uznać za „uczoną późniejszą kombinację”¹³. Dodatkowo należy stwierdzić, iż o ile osadnictwo na ziemi sandomierskiej rozwijało się w szybkim tempie z uwagi na warunki tu panujące (bardzo dobra ziemia), o tyle nie widać śladów zainteresowania Władysława Hermana tymi obszarami. Oprócz wątpliwej kwestii, która jest tu omawiana, brak poważniejszych informacji o działaniach księcia na rzecz kościoła na Sandomierszczyźnie.

Istnieje jeszcze druga, bardziej prawdopodobna możliwość: kościół w Ptkanowie został ufundowany przez Piotra Włostowica jako jeden z 70 lub 77 legendarnych kościołów, które miał ufundować jako pokutę (w rzeczywistości było ich znacznie mniej). W takim wypadku początki świątyni należałoby przesunąć mniej więcej na połowę XII wieku, najpóźniej w 1153, w którym to roku Włostowic zmarł. Poszlak na to wskazujących jest kilka. Jan Długosz pośród szeregu świątyń fundowanych przez możnowładcę wymienia również Ptkanów¹⁴. Wydaje się, iż jest to bardziej prawdopodobna informacja niż ta umieszczona pod rokiem 1086. Silnym argumentem jest zachowanie się miejscowej tradycji o fundacji Włostowicowej. Co prawda, udało się odnaleźć ślady dopiero XIX-wieczne, lecz wiele przemawia za istnieniem świątyni od czasów średniowiecza. W inwentarzu kościelnym z 1818 roku znajduje się informacja: „Kościół z fundamentu wyprowadzony roku

12 Zob. J. Dobosz, *Monarcha*, dz. cyt., s. 180.

13 A. Grzybkowski, *Kościół św. Idziego w Inowłodzu*, w: *Problemy badawcze średniowiecznego Inowłodza* (Materiały konferencji w Inowłodzu w dn. 2–3 maja 1980 roku), red. J. Augustyniak, Łódź 1984, s. 32.

14 Zob. J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5, Warszawa 2009, s. 28.

1140 przez Wielm. Dunina Brzyskiego dziedzica wsi Brzyzia”¹⁵. Przekaz miejscowy potwierdza *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, dodając jeszcze wzmiankę o templariuszach: „Tradycja przypisuje założenie starożytnego tutejszego kościoła bądź Duninowi, bądź Templariuszom i odnosi fundacje do połowy XII wieku”¹⁶. Ksiądz Jan Wiśniewski przyjmuje tezę Marcina Bielskiego, który przypisuje fakt fundacji Skrzynna, Żarnowa i Ptkanowa temu możnowładcy¹⁷. Materialnym świadkiem trwałości przekazu wydaje się zachowany do dziś kamień wmurowany w południową ścianę świątyni. Widnieje na nim napis: „AD 1140”. Wedle historyków sztuki wykonano go w XVI bądź w XVII wieku¹⁸. Współczesna historiografia polska datuje kościół raczej na XII wiek, bez dalszego precyzowania¹⁹.

Na zakończenie należy zastanowić się, dlaczego kościół został zbudowany właśnie w tamtym miejscu. Ponownie, ze względu na brak źródeł, nie da się stwierdzić nic pewnego. Można jedynie wysnuć kilka prawdopodobnych hipotez. Te zaś mogą być następujące:

- a) istnienie w tym miejscu jakiejś pogańskiej świątyni (kościół stoi na dość wysokim wzgórzu, które zapewne dawniej było bardziej strome i niedostępne). Należy zwrócić uwagę na fakt, iż przy dobrej pogodzie jest widoczny szczyt Łyśca, a ten był przecież znanym sanktuarium pogańskim;
- b) następował rozwój sieci parafialnej i postanowiono ją tu ulokować ze względu na wzrastające potrzeby schryścianizowanej ludności;
- c) w przypadku gdy lokacja byłaby przeprowadzona przez Piotra Włostowica, wieś Ptkanów byłaby własnością możnowładcy, który w ramach pokuty fundował świątynię po prostu w swoich dobrach (Łabędzie posiadali jakieś dobra w okolicach Opatowa²⁰, niewykluczone więc, że w ich władaniu znajdowała się ta wioska).

15 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 180–1827 (1888), k. 64.

16 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, red. B. Chlebowski i W. Walewski, Warszawa 1888, s. 261.

17 Zob. J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 367.

18 Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, dz. cyt., s. 55.

19 Zob. J. Dobosz, *Monarcha*, dz. cyt., s. 182.

20 Zob. M. Friedberg, *Ród Łabędziów w wiekach średnich*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” 7 (1926), s. 88.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż początki kościoła ptkanowskiego na obecnym etapie badań nie mogą być wyjaśnione. Co więcej – z uwagi na praktyczny brak źródeł wczesnośredniowiecznych w Polsce – wyjaśnienie tego frapującego zagadnienia będzie niezwykle trudne i do końca w praktyce niemożliwe. Można przyjąć, iż kościół powstał w pierwszej połowie XII wieku – i to raczej bliżej połowy niż początku – oraz, iż możliwym fundatorem był Piotr Włostowic. Bez szerszych badań archeologicznych nie będzie jednak możliwe stwierdzenie czegoś więcej.

Drugim problemem, który stał się przedmiotem niniejszego artykułu, jest stan zabudowań i wyposażenie kościoła w XIX wieku. Można je odtworzyć za pomocą spisów inwentarza kościelnego, których kilka dochowało się do czasów obecnych. Najstarszy inwentarz, który pomimo wcześniejszej metryki zostanie uwzględniony (ponieważ daje dobry wgląd na stan kościoła w końcu epoki staropolskiej), pochodził jeszcze z czasów I Rzeczypospolitej – został spisany 12 kwietnia 1779 roku²¹. Kolejny, będący spisem naczyń liturgicznych, z 1787 roku²². Do epoki staropolskiej należał jeszcze opis kościoła z 1791 roku, obecnie zaginiony. Źródła XIX-wieczne otwiera opis zabudowań należących do parafii z 1818 roku²³; po nim następują: inwentarz kościoła i majątku plebanii z 14 lipca 1821 roku²⁴; inwentarz budowy ekonomicznych z 1860 roku²⁵; inwentarz z 22 sierpnia 1862 roku²⁶; z 30 maja 1873 roku²⁷, a ostatnim z nich jest *Spis inwentarza kościoła parafialnego Ptkanów* z 1888 roku²⁸. Wykonywane one były od czasu do czasu na polecenie konsystorza lub też z okazji obejmowania parafii przez nowego plebana. Pierwszy z zachowanych jest dosyć krótki, ale dotyka wszystkich kwestii ważnych z punktu widzenia funkcjonowania świątyni. Dla odmiany inwentarze z 1821 roku i 1888 roku są bardzo obszerne, zawierają szereg informacji traktujących o kwestiach ekonomicznych, a nawet spisy chłopów

21 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801–1827 (1888), k. 114 r.

22 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 13 r.

23 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 64 r.

24 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 109 r.

25 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848–1983, k. 29 r.

26 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 52 r.

27 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 79 r.

28 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 r.

pańszczyźnianych służących w Ptkanowie. Budynek kościoła pochodzi prawdopodobnie z przełomu XIV i XV wieku. Wybudowany został w stylu gotyckim²⁹. Jest on jednonawowy, pierwotnie był dużo krótszy. Obecny wygląd zawdzięcza przebudowie po pożarze z końca XIX wieku, dokonanej przez proboszcza ks. Józefa Świechowskiego wraz z parafianami³⁰. Prace zostały wykonane w latach 1906–1910 przez znanego architekta, późniejszego dziekana Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej Józefa Piusa Dziekońskiego³¹. Mury kościoła wykonane zostały z ciosu kamiennego, od zewnątrz nie były nigdy tynkowane. Cała konstrukcja była wyjątkowo solidna, bowiem przez cały XIX wiek stan zewnętrzny murów określano jako dobry; wyjątkiem były 60. oraz 70. lata tego stulecia. W 1862 roku stwierdzono, iż co prawda „mury kościelne zewnątrz są w dobrym stanie prócz w paru miejscach, gdzie należałoby kamienie na szkarpach wziąć na wapniu i od strony południowej podmurować”³². W 1873 roku stan budowlany określono jako „zły”; nie zostało jednak dokładnie wskazane, w czym był problem³³. Najprawdopodobniej więc wystąpiły jakieś pęknięcia, które zostały usunięte. Prezbiterium było sklepienie zapewne od czasu średniowiecza (znajduje się w nim sklepienie kolebkowo-krzyżowe), podobnie było z później dobudowaną zakrystią (kolebkowe)³⁴. Za to nawa główna przez cały interesujący nas okres była przykryta płaskim sufitem wykonanym z tarcic (można stwierdzić, iż były to zwyczajne deski)³⁵. Nie wiadomo nic na temat możliwego sklepienia w nawie głównej (nie wydaje się prawdopodobnym, iż w średniowieczu ono nie istniało – skoro jest w prezbiterium, analogicznie powinno być w nawie. Może uległo ono zawaleniu przy jednym z pożarów – potrzebne są dalsze badania).

Nieodłączną dla dobrego konserwowania się murów kwestią był dobry dach. Nie wiadomo, czym pokryty był kościół w czasach staropolskich.

29 Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, dz. cyt., s. 55.

30 Zob. J. Wiśniewski, *Dekanat*, dz. cyt., s. 371.

31 Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, dz. cyt., s. 55.

32 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848–1983, k. 52 r.

33 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848–1983, k. 79 v.

34 Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, dz. cyt., s. 55.

35 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 110 v; Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 v.

Można domniemywać, iż – wzorem większości budowli kościelnych – był kryty gontem, zwłaszcza że potwierdza taki materiał inwentarz 1873 roku³⁶. Stan techniczny dachu obserwowano od 1821 roku, kiedy stwierdzono, iż „potrzeba nowego przekrycia”³⁷. Przez kilkanaście następnych lat nie był konserwowany i zalecenia co do naprawy zostały powtórzone³⁸. Remontu dokonano wreszcie w 1861 roku, gdy naprawiono jego większą część³⁹. Duże zmiany nastąpiły w latach 80. XIX wieku. Zmieniono wówczas gont na blachę żelazną, a w 1884 roku dodatkowo naprawiono i pomalowano wieżyczkę. Wygląd zewnętrzny różnił się od obecnego: dach pomalowano bowiem na czerwono, a wieżyczkę na odcień perłowy⁴⁰.

We wnętrzu kościoła znajdowała się posadzka. Nie wiadomo, jak prezentowała się w epoce staropolskiej. W 1821 roku stwierdzono, iż zarówno w kościele, jak i zakrystii, była ona kamienną⁴¹. W ciągu kilkudziesięciu lat uległa ona popsuciu i już w 1862 roku sugerowano, by wyrównać część znajdującą się w nawie głównej. Pod chórem natomiast jej stan był na tyle zły, iż wizytujący sugerowali założenie nowej⁴². Nie wiadomo, czy remonty wykonano. Inwentarz z 1888 roku stwierdza jedynie istnienie w prezbiterium i nawie posadzki kamiennej, natomiast w zakrystii – posadzki wykonanej z desek (która najwidoczniej zastąpiła popsutą swoją kamienną poprzedniczkę)⁴³.

Wnętrze kościoła w końcówce okresu I Rzeczypospolitej było bardziej niż skromne. Można odnieść wrażenie, iż świątynia była bardzo zaniedbana: „żadnej przyzwoitej ozdoby nie ma”⁴⁴. W kościele znajdował się wówczas jedyny ołtarz (zapewne barokowy), który w dodatku pozbawiony był górnej części, rzeźb, a nawet malowania (!). W nim umieszczono obraz św. Idziego (zaczerniony i dziurawy; jedyne jego ozdoby to drewniana sukienka posrebrzana, infuła, pastorał i krzyżyk). Oprócz ołtarza do wyposażenia

36 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 79 v.

37 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 110 r.

38 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 29 r.

39 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 52 r.

40 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 r.

41 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 110 rv.

42 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 29 v.

43 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848I, k. 91 rv.

44 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 114 v.

wnętrza należały także: cyboryum, 6 ławek i chór, na którym znajdował się zepsuty mały pozytyw. Autorzy spisu zwracali także uwagę na brak ważnych elementów wyposażenia: graduału, antyfonarza, katafalku, grobu na Wielki Piątek, większej ilości ławek, konfesjonau, a nawet kropidła⁴⁵! Wyposażenie uzupełniały również naczynia liturgiczne, ornaty, stroje dla służby, kilka najważniejszych ksiąg (mszały, Ewangelia itp.). Należy jednak zauważyć, iż z czasem ulegało ono zmianom z powodu zawirowań związanych z rozbiorami i wojnami napoleońskimi. Proboszcz Michał Rudzki nie pozostał obojętny na wezwanie o pomoc dla Ojczyzny i przekazał w 1794 roku część przedmiotów liturgicznych na potrzeby powstania kościuszkowskiego. Z kolei kilka lat później rząd austriacki, po klęskach poniesionych w walkach z napoleońską Francją, zabrał sporą ilość przedmiotów srebrnych z terenu Galicji. Rekwizycje te nie ominęły także Ptkanowa⁴⁶.

Tabela 1. Spis naczyń liturgicznych z 1779 roku

LP.	NAZWA NACZYNIA	UWAGI
1.	Monstrancja srebrna z promieniami, z Melchizedekiem srebrnym wyzłoconym	Prawdopodobnie barokowa z XVII wieku
2.	Kielichów dwa intus et extra wyzłocone z patenami. Trzeci pozłoty potrzebujący, a bardziej przerobienia	Kielich srebrny oddany na cele powstania kościuszkowskiego.
3.	Puszka, pro conservanda Sacro saneta Eucharistia srebrna intus et extra wyzłacana	
4.	Krzyż srebrny z gałeczkami oprócz jednej i kwiatkami, nieco znać, że był wyzłacany	Oddany na cele powstania kościuszkowskiego

45 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 114–115.

46 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 111 r.

LP.	NAZWA NACZYNIA	UWAGI
5.	Relikwiarz w trumienkę, wielki srebrny czterogałkowy z aniołkami na wierzchu, w którym relikwie św. Idziego	Oddany władzom austriackim w Krakowie w 1807 roku
6.	Trybularz srebrny. Łódka do niego srebrna	Trybularz oddany władzom austriackim w Krakowie w 1807 roku, zaś łódka – w 1794 roku
7.	Vasculum do chorych srebrne intus wyłożone	
8.	Ampulek para srebrnych i tacka także	
9.	Korona, infuła, pastorał i krzyżyk na obrazie św. Idziego srebrne i sukienka drewniana posrebrzana	Pastorał z krzyżykiem oddane na cele powstania kościuszkowskiego
10.	Krucyfików na ołtarzach dwa	
11.	Lichtarzów większych cynowych i mniejszych 12	
12.	Lichtarzyków małych mosiężnych 4	
13.	Pieczęć kościelna mosiężna	
14.	Kociołków miedzianych dwa, jeden na wodę święconą, drugi in baptisterio	
15.	Vasculum pro olea infirmorum cynowe	
16.	Vasculum potrójne pro Oleis Sacris	
17.	Lampa cynowa coram Sanctissimus	

Źródło: AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801–1827 (1888), k. 111 r, 114 r.

Podsumowując, można stwierdzić, że zarówno stan, jak i wyposażenie kościoła ptkanowskiego u progu XIX wieku przedstawiały się skromnie i biednie. Mając jednak na uwadze fakt, iż sama świątynia oraz parafia nie należały do dużych, można uznać, iż było to wystarczające dla zapewnienia posługi parafianom.

Zgoła inaczej było kilkanaście lat później: proboszcz Rudzki, co już wówczas podkreślono, zadbał zarówno o świątynię, jak i o zabudowania parafii i plebanii („pokazuje się widocznie, iż za posesysi x. Rudzkiego przybyło bardzo wiele i w kościele porządku, którego w ogóle nie było, i w budowlach szczególnie przez wymurowanie nowego domu dla proboszcza w miejscu pustek kosztem x. Rudzkiego”⁴⁷). Duże zmiany zaszły wewnątrz: stary ołtarz główny został usunięty, a (prawdopodobnie) z braku pieniędzy wymurowano jedynie mensę, a reszta została namalowana bezpośrednio na ścianie. Wciąż znajdował się tam obraz św. Idziego (umieszczony w jakichś drewnianych ramach?), co ciekawe, był on zasłaniany drugim obrazem z wizerunkiem św. Stanisława⁴⁸. Dodatkowo w nawie głównej wykonano dwa malowane ołtarze boczne: po lewej św. Anny, po prawej – Matki Bożej. Do wyposażenia doszły jeszcze nowe organy, obraz Przemienienia Pańskiego oraz 2 ławki i 2 konfesjonały⁴⁹. Proboszcz Rudzki zadbał także o sprawienie nowego kielicha srebrnego, lichtarzy oraz 9 nowych ornatów (na ogólną liczbę 15 znajdujących się wówczas w Ptkanowie)⁵⁰. Następca ks. Rudzkiego, ks. Haraziński, podczas swoich 42 lat na stanowisku proboszcza zaniedbywał kwestię remontów. W 1862 roku tynk wewnątrz kościoła odpadał zarówno ze ściany, jak i ze stropu (podsiębitki). Także chór był w „nienajlepszym stanie”. Autorzy inwentarza sugerowali, iż należałoby poprawić obraz św. Idziego oraz naprawić zasłonę w postaci obrazu św. Stanisława. Sugerowano budowę nowego ołtarza głównego oraz ołtarzy bocznych, a jeśli nie naprawę, to chociaż ich podmalowanie⁵¹. Porządek był za to utrzymywany w zakrystii, gdzie jednak nie było zbyt dużo paramentów, a do tego większość była źle konserwowana i z tego powodu nieużywana (na

47 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 116 r.

48 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 110 v.

49 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 111 rv.

50 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 112 rv.

51 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 52 v.

zestaw naczyń liturgicznych składały się dwa kielichy, trybularz z łódką, 6 lichtarzy; o innych – brak informacji)⁵². Jeden z mszałów leżał nieoprawiony z porozrzuconymi kartkami. Ogólne wrażenie było negatywne: „Generalnie wypadaloby w całym kościele lepszy porządek zrobić (wybielić i wymurować)”⁵³.

Przyczyna wszystkich zaniedbań leżała, jak się wydaje, w fakcie, iż ks. Haraźniński pod koniec życia, ze względu na stan zdrowie, nie był w stanie podjąć odpowiednich kroków w celu naprawy budynku i wyposażenia. Dlatego też sugerowano przysłanie na parafię kogoś młodego i energicznego, by mógł wykonać odpowiednie remonty⁵⁴. Stan wyposażenia wewnętrznego zaczął się poprawiać od połowy lat 70. XIX wieku. W 1873 roku ufundowano nowy ołtarz główny (staraniem rodziny Ośniałowskich). Do niego parafianin z Trembanowa, Wojciech Stępień, ufundował w 1886 roku obraz św. Idziego – pędzla Kazimierza Alchimowicza⁵⁵. W 1887 roku zostało wykonane nowe tabernakulum drewniane. Nie zmieniono za to ołtarzy w nawie – nadal znajdowały się tam malowane ołtarze z obrazami Matki Bożej oraz św. Anny. W kościele znajdowało się ponadto 12 ławek (7 w nawie oraz 7 w prezbiterium) oraz dwa konfesjonały⁵⁶.

Jeżeli chodzi o wyposażenie kościoła w naczynia liturgiczne oraz inne przedmioty, to w 1888 roku było ono następujące:

Tabela 2. Spis naczyń liturgicznych oraz innych utensyliów w roku 1888

LP.	NAZWA
1.	Monstrancja srebrna w promieniach wyłaczana popsuta w kawałkach
2.	Monstrancja platerowana w promieniach z figurami wyłaczana, na podstawie posrebrzanej z 4 Ewangelistami połączanymi. Dar Kacpra Kałuckiego z Trembanowa

52 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 53 r.

53 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 53 r.

54 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 56 r.

55 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 v; J. Wiśniewski *Dekanat*, dz. cyt., s. 368.

56 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 r.

LP.	NAZWA
3.	Kielich srebrny lany wewnątrz i zewnątrz wyślacany z 9-ma główkami aniołków i trzema figurami w podstawie z pateną wyślacaną srebrną
4.	Kielich srebrny kuty, gładki wewnątrz wyślacany z pateną srebrną wyślacana
5.	Kielich miedziany zewnątrz posrebrzany, wewnątrz wyślacanyz takąż patyną nowy w 1887 roku nie konsekrowany. Dar p. Adama Lipińskiego
6.	Puszka do Sanctissimum miedziana zewnątrz posrebrzana wewnątrz wyślacana
7.	Vasculum do chorych całe wyślacane dar K. Kałuckiego
8.	Vasculum do chorych srebrne wewnątrz wyślacane
9.	Ampułki z tacką wewnątrz wyślacane zewnątrz posrebrzane dar p. Lipińskiego
10.	Kociołków miedzianych dwa
11.	Pasyjka jedna z figurą poślacaną
12.	Lichtarzy [miedzianych] 14 posrebrzanych
13.	Lichtarzy [cynowych] sztuk 12
14.	Lampa przed Sanctissimum
15.	Passyi mosiężnych 3 przed ołtarzem
16.	Lichtarzy [mosiężnych] 2
17.	Tacek trzy
18.	Trybularz z trzema łańcuszkami posrebrzany
19.	Łańcuszków do lamp wiszących
20.	Pieczętki dwie Urzędnika Stanu Cywilnego

Źródło: AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848–1983, k. 91 v i 91 r.

Jak widać z powyższego spisu, kościół posiadał wszystkie potrzebne utensylia do celów liturgicznych. Widać też, iż zarówno miejscowi ziemianie, jak i chłopci przyczyniali się do wzbogacenia kościoła o kolejne paramenty, co pokazuje ich dewocję i pewne obowiązki ciężące na bogatych członkach społeczności. Oprócz wyżej wymienionych rzeczy na wyposażeniu kościoła znajdowały się 23 ornaty, 7 kap, kilkadziesiąt obrusów na ołtarz, ręczniczków, korporałów, komży, humerałów, alb oraz puryfikaterzy⁵⁷. Zwraca za to uwagę wciąż niewielka liczba ksiązek: jedynie dwa nowe mszały, jedna stara agenda i mała Ewangelia oraz dwa nowe duże śpiewniki⁵⁸. Ciekawostką jest wymienienie zachowanych w parafii akt metrykalnych. Ze spisu wynika, iż metryki chrztu zachowały się od 1748 roku, ślubów – od 1695 roku, a zmarłych – od 1777 roku⁵⁹.

Jednym z obiektów wchodzących w skład kompleksu kościelnego była dzwonnica. Została ona umieszczona w dawnej baszcie obronnej. Od końca XVIII wieku do I wojny światowej mieściła 3 dzwony⁶⁰. Przykryta była gontem, który w 1862 roku wymagał naprawy (tak samo jak jej mury)⁶¹. Naprawy dokonano w 1883 roku, kiedy wymieniono również gont na blachę (pomalowaną na kolor brązowy). Parter służył wówczas za kostnicę⁶².

Nierozłącznie związany z kościołem i jego funkcjami był cmentarz. W Ptkanowie na przestrzeni dziejów istniały dwa: pierwszy został założony w średniowieczu i zgodnie z ówczesnym trendem znajdował się wokół świątyni: „wedle niego cmentarz obmurowany”⁶³. Prowadziły do niego dwie bramy: jedna od zachodu (pozostały po niej ślady), druga – obok dzwonnicy (jest to zapewne dzisiejsze wejście)⁶⁴. W latach 50. XIX wieku stary cmentarz został dla pochówków zamknięty. Na jego miejsce zorganizowano nowy, położony tuż za murami. Pochówki na nim odbywały się na pewno w 1856 roku (taka data widnieje na jednym z najstarszych zachowanych nagrobków).

57 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848–1983, k. 91 r.

58 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 v.

59 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 v.

60 J. Wiśniewski *Dekanat*, dz. cyt., s. 369.

61 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 29 r, 53 r.

62 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 r.

63 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 114 r.

64 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 110 r.

Początkowo nie był ogrodzony, nie posiadał nawet żadnego krzyża, na co zwracano uwagę⁶⁵. Pomimo braku pochówków stary cmentarz pozostawał w inwentarzach aż do końca XIX wieku. W 1888 roku jego stan przedstawiał się następująco: „Okolo kościoła obmurowany (...) mury starożytnością nadwyrężone, potrzebują reparacyi. Brama na cmentarz kościelny murowana z kamienia od zachodu na południe schody kamienne”⁶⁶. Z kolei o „nowym” zapisano jedynie, iż łączy się ze „starym” i że zajmuje 2 morgi powierzchni⁶⁷.

Na koniec należy dodać, iż w Ptkanowie znajdowały się naturalnie i obiekty gospodarcze, takie jak: stajnie, obory, stodoły, spichlerze, zabudowania dla służby, domki dla wikariusza i organisty. W tym tekście wspomnieć należy jeszcze o plebaniach. W badanym okresie istniały dwie. Pierwsza została zbudowana w 1697 roku. Sto lat później jej stan był bardzo zły: drewno było nadpróchniałe, okna i piec były niesprawne, brakowało ogrodzenia, nawet dach i krokwie były spróchniałe⁶⁸. To wszystko wskazuje na kiepski stan całej parafii ptkanowskiej w końcu XVIII wieku. Budynek plebanii widocznie nadawał się jedynie do rozbiórki, bowiem ks. Michał Rudzki własnym sumptem wybudował w 1789 roku drugą plebanię, na miejscu dotychczas pustym. Był to budynek częściowo murowany, częściowo drewniany, kryty gontem⁶⁹. Przez lata nieremontowany, bardzo zapuszczony, dopiero w roku 1882 roku został gruntownie odrestaurowany⁷⁰.

Kościół pod wezwaniem św. Idziego w Ptkanowie posiada długą, sięgającą wczesnego średniowiecza polskiego historię. Niestety, wciąż wiadomo bardzo mało na temat jego początków. Są one owiane mgłą tajemnicy z powodu małej ilości informacji źródłowych, w dodatku często wątpliwych lub sprzecznych ze sobą. Ostrożnie można datować jego początki na pierwszą połowę XII wieku, i to raczej bliżej lat 40. lub 50. Wydaje się, iż można powiązać fundację z wybitnym możnowładcą Polski XII wieku – Piotrem Włostowicem.

65 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 53 v.

66 AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 r.

67 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848, k. 91 r.

68 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1801, k. 115 r.

69 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów, k. 64 r., 113 r.; J. Wiśniewski, *Dekanat*, dz. cyt., s. 369.

70 Zob. AD Sandomierz, Akta parafii Ptkanów 1848–1983, k. 91 r.

Atrybucja ta, uwzględniając istnienie kilku niezależnych przekazów, jest prawdopodobna. Wydaje się, że należy odrzucić wersję o powstaniu świątyni w czasach Władysława Hermana jako niepopartą żadnymi poważniejszymi przesłankami. Zagadki początków kościoła nie da się wyjaśnić bez gruntownych badań archeologicznych, które są koniecznością. Podczas wielu wieków istnienia świątynia i parafia podlegały istotnym zmianom. Sytuacja pod koniec XVIII wieku była bardzo zła. Być może z powodu starości lub nieudolności proboszcza, a może braku funduszy stan budowlany oraz wyposażenie kościoła stały na bardzo niskim poziomie. Wymownie świadczy o tym stan ołtarza głównego (częściowo zniszczonego) oraz obrazu św. Idziego (podziurawionego). W dodatku część wyposażenia została przekazana na fundusz powstania kościuszkowskiego lub zabrana przez władze austriackie po klęskach w walce z Napoleonem. Na szczęście w parafii rozpoczął pracę ks. Michał Rudzki, który doprowadził do remontów kościoła, wzbogacił jego wyposażenie, a przede wszystkim postawił nowy budynek plebanii, istniejący do dziś. Kolejni opiekunowie świątyni zaniedbali prace porządkowe i znów rozpoczął się kilkudziesięcioletni okres zaniedbania pilnej kwestii remontów. Stan kościoła uległ poprawie dopiero w latach 70. i 80. XIX wieku. Ufundowano wówczas sporo paramentów liturgicznych, we wszystkich obiektach dachy pokryto blachą, wyremontowano parafię oraz ufundowano nowy ołtarz. Była to po części zasługa proboszcza, a po części także miejscowych parafian, którzy nie skąpili ofiar na rzecz swojego kościoła.

ABSTRACT

Chosen cases from the history of church of saint giles in Ptkanow

The topic of the article concerns the history of the church of Saints Gilles in Ptkanów. This paper aims to fill the gap in research work on its history that has never been explored. The paper presents two selected cases from more than 800-year church history. The first one focuses on the mysterious beginnings of the church in early medieval times; the second one presents the condition of buildings and facilities of the church as well as the parish from the end of the 18th century until the end of the 19th century. The work is based on the archives from the Diocesan Archive in Sandomierz, books, and articles on the topic.

BIBLIOGRAFIA

- Acta Camerae Apostolicae*, vol. 1: 1207–1344, red. J. Ptaśnik, Kraków 1913 (Monumenta Polonie Vaticana, 1).
- Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu, Akta parafii Ptkanów 1801–1827 (1888).
- Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu, Akta parafii Ptkanów 1848–1983.
- Benyskiewicz K., *Władysław I Herman książę Polski 1079–1102*, Kraków 2014.
- Długosz Jan, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 2, Cracoviae 1863.
- Długosz Jan, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 4 i 5, Warszawa 2009.
- Dobosz J., *Monarcha i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002.
- Friedberg Marian, *Ród Łabędziów w wiekach średnich*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” 7 (1926), s. 1–100.
- Grzybowski A., *Kościół św. Idziego w Inowłodzu*, w: *Problemy badawcze średniowiecznego Inowłodza* (Materiały konferencji w Inowłodzu w dn. 2–3 maja 1980 roku), red. J. Augustyniak, Łódź 1984.
- Jurek T., *Początki dokumentu polskiego*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2016, s. 64–87.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, z. 7: *Powiat opatowski*, Warszawa 1959.
- Maleczyński K., *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław 1975.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, red. B. Chlebowski i W. Walewski, Warszawa 1888.
- Wiśniewski J., *Dekanat opatowski*, Radom 1907.